

INTERNATIONAL JOURNAL ALISHER NAVOIY

SPECIAL
ISSUE 2026

80 YOSHINGIZ MUBORAK BO‘LSIN!

AZIZ MUSHTARIY!

Jurnalimizning ushbu soni muborak 80 yoshini qarshilayotgan professor Ibodulla Kamolovich Mirzayevning ilmiy merosi, navoiyshunoslik, lingvopoetika va tarjimashunoslik sohalarining rivojlanishiga bag‘ishlangan teran tadqiqotlarni o‘z ichiga oladi. Maqolalarning asosiy mazmunini Amir Xusrav Dehlaviy va Alisher Navoiy “Xamsa”larining birinchi dostonlaridagi so‘fiylar axloqiy qiyofasining qiyosiy talqinidan tortib, Rossiya navoiyshunosligida Alisher Navoiy hayoti va ijodining tadqiqigacha, “Favoyid-ul kibar” devonida keksalik simfoniyasidan Erkin Vohidovning Navoiy poetikasiga interpretatsion yondashuvigacha keng ko‘lamli mavzular tashkil etadi. Shuningdek, Hazrat Navoiy zikr qilgan termizlik avliyolar, G‘arb va Sharq: Ibodulla Mirzayevning Y.E.Bertels ilmiy merosi tarjimalari masalasi, so‘z va ma’no xizmatidagi olim, professor I.K.Mirzayev ilmiy maktabi: milliy poydevor va jahon filologik tafakkuri integratsiyasi, o‘zbek lingvopoetikasining ilmiy-nazariy asoschisi: ilmiy meros va tadqiq tamoyillari kabi ustoz hayoti va ilmiy faoliyatiga oid tadqiqotlar navoiyshunoslik sohasida yangi ufqlarni ochib beradi. Tahrir hay’ati sifatida navoiyshunoslik merosiga nur sochuvchi ushbu boy ilmiy xazinani sizlarga taqdim etayotganimizdan mamnunmiz.

ALISHER NAVOIY XALQARO JURNALI

MAXSUS SON

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ АЛИШЕР НАВОИЙ
СПЕЦИАЛЬНЫЙ НОМЕР

INTERNATIONAL JOURNAL ALISHER NAVOIY
SPECIAL ISSUE

TOSHKENT - 2026

ALISHER NAVOIY XALQARO JURNALI

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ АЛИШЕР НАВОИЙ | INTERNATIONAL JOURNAL ALISHER NAVOIY

№SI (2026) DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-1419-2026-SI>

BOSH MUHARRIR: | ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР: | CHIEF EDITOR:

MIRZAYEV IBODULLA
f.f.d., professor (O'zbekiston)
МИРЗАЕВ ИБОДУЛЛА
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
MIRZAYEV IBODULLA
DSc, professor (Uzbekistan)

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI: | ЗАМЕСТИТЕЛЬ
ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА: | DEPUTY CHIEF EDITOR:

JABBOROV NURBOY
f.f.d., professor (O'zbekiston)
ЖАББОРОВ НУРБОЙ
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
JABBOROV NURBOY
DSc, professor (Uzbekistan)

TAHRIRIY HAY'ATI:

Muhiddinov Muslihiddin
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Dilorom Salohiy
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Sodiqov Qosimjon
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Binnatova Almaz Ulvi
f.f.d., professor (Ozarbayjon)
To'xliyev Boqijon
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Shodmonov Nafas
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Asadov Maqsud
f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Yo'ldoshev Qozoqboy
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Jo'raqulov Uzoq
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Funda Toprak
f.f.d., professor (Turkiya)
Nabiulina Guzal
f.f.d., professor (Tatariston)
Yusupova Dilnavoz
DSc, professor (O'zbekiston)
Sirojiddin Xo'jaqulov
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Rahim Ibrohim
f.f.d., professor (Afg'oniston)
Turobov Abdurahim
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Muhitdinova Badia
DSc, professor (O'zbekiston)
Muhammadiyev Ahadjon
DSc, dotsent (O'zbekiston)
Suvonova Jumagul
f.f.n., dotsent (O'zbekiston)
Mirzayev Rahmatilla
y.f.n., dotsent, huquqshunos (O'zbekiston)
Abdullayeva Albina
f.f.n., dotsent (O'zbekiston)
Sultanov Tulkin
PhD, dotsent (O'zbekiston)
Ubaydullayev Normuhammad
PhD, dotsent (O'zbekiston)
Ruzmanova Roxila
dots., mas'ul kotib (O'zbekiston)
Narziyeva Ma'mura
PhD, kotib (O'zbekiston)

ILMIY MASLAHAT KENGASHI

Xalmuradov Rustam
t.f.d., professor (O'zbekiston)
Sirojiddinov Shuhrat
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Eshqobil Shukur
O'zbekiston Respublikasida
xizmat ko'rsatgan madaniyat
xodimi, shoir (O'zbekiston)
Rixsiyeva Gulchehra
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Benedek Peri
f.f.d., professor (Vengriya)
Olimov Karomatillo
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Dadaboyev Hamidulla
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Shomusarov Shorustam
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Dyu Rye Andre
f.f.d., professor (Fransiya)
Hamroyev Juma
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Aftondil Erkinov
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Hasanov Shavkat
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Umurova Go'zal
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Xalliyeva Gulnoz
f.f.d., professor (O'zbekiston)
Alim Labib
f.f.d., professor (Afg'oniston)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Мухиддинов Муслихиддин
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Дилором Салохий
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Содиқов Қосимжон
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Биннатова Алмаз Улви
д.ф.н., профессор (Азербайджан)
Тухлиев Бокижон
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Шодмонов Нафас
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Асадов Максуд
д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Юлдашев Казакбай
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Журакулов Узок
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Фунда Топрак
д.ф.н., профессор (Турция)
Набиуллина Гузаль
д.ф.н., профессор (Татаристан)
Юсупова Дилнавоз
DSc, профессор (Узбекистан)
Сирожиiddин Хужакулов
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Рахим Иброхим
д.ф.н., профессор (Афганистан)
Туробов Абдурахим
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мухитдинова Бадиа
DSc, профессор (Узбекистан)
Мухаммадиев Ахаджон
DSc, доцент (Узбекистан)
Сувонова Жумагул
к.ф.н., доцент (Узбекистан)
Мирзаев Рахматилла
к.ю.н., доцент (Узбекистан)
Абдуллаева Альбина
к.ф.н., доцент (Узбекистан)
Султанов Тулкин
PhD, доцент (Узбекистан)
Убайдуллаев Нормухаммад
PhD, доцент (Узбекистан)
Рузманова Рохила
доц., отв. секретарь (Узбекистан)
Нарзиева Мамура
PhD, секретарь (Узбекистан)

НАУЧНО-КОНСУЛЬТАТИВНЫЙ СОВЕТ:

Халмурадов Рустам
д.т.н., профессор (Узбекистан)
Сирожиiddин Шухрат
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Эшқобил Шукур
Заслуженный работник культуры
Республики Узбекистан, поэт (Узбекистан)
Рихсиева Гулчехра
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Бенедек Пери
д.ф.н., профессор (Венгрия)
Олимов Кароматилло
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Дадабаев Хамидулла
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Шомусаров Шорустам
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Дю Рье Андре
д.ф.н., профессор (Франция)
Хамроев Джума
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Афтондил Эркинов
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Хасанов Шавкат
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Умурова Гузал
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Халлиева Гулноз
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Алим Лабиб
д.ф.н., профессор (Афганистан)

EDITORIAL BOARD:

Mukhiddinov Muslikhiddin

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Dilorom Salokhiy

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Sodikov Kosimjon

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Binnatova Almaz Ulvi

Doc. of philol. scien., prof. (Azerbaijan)

Tukhliev Bokijon

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Shodmonov Nafas

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Asadov Makhsud

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Yuldoshev Kozokboy

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Jurakulov Uzok

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Funda Toprak

DSc, prof. (Türkiye)

Nabiulina Guzal

DSc., prof. (Tatarstan)

Yusupova Dilnavoz

DSc, prof. (Uzbekistan)

Sirojiddin Khujakulov

DSc, prof. (Uzbekistan)

Rakhim Ibrokhim

DSc, prof. (Afghanistan)

Turobov Abdurakhim

DSc, prof. (Uzbekistan)

Mukhitdinova Badia

DSc, prof. (Uzbekistan)

Mukhammadiyev Akhadjon

DSc, assoc. prof. (Uzbekistan)

Suvonova Jumagul

PhD, assoc. prof. (Uzbekistan)

Mirzayev Rahmatilla

PhD, assoc. prof. (Uzbekistan)

Abdullayeva Albina

PhD, assoc. prof. (Uzbekistan)

Sultanov Tulkin

PhD, assoc. prof. (Uzbekistan)

Ubaydullayev Normuhammad

PhD, assoc. prof. (Uzbekistan)

Ruzmanova Rokhila

Assoc. prof., Exec. Sec. (Uzbekistan)

Narziyeva Ma'mura

PhD, Secretary (Uzbekistan)

SCIENTIFIC ADVISORY BOARD:

Khalmuradov Rustam

Doc. of technic. scien., prof. (Uzbekistan)

Sirojiddinov Shukhrat

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Eshqobil Shukur

Honored Worker of Culture of the Republic of Uzbekistan, poet (Uzbekistan)

Rikhsieva Gulchekhra

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Benedek Peri

Doc. of philol. scien., prof. (Hungary)

Olimov Karomatullo

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Dadaboev Khamidulla

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Shomusarov Shorustam

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Dyu Rye Andre

Doc. of philol. scien., prof. (France)

Khamroev Juma

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Aftondil Erkinov

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Khasanov Shavkat

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Umurova Guzal

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Khallieva Gulnoz

Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Alim Labib

Doc. of philol. scien., prof. (Afghanistan)

Page Maker | Верстка | Саҳифаловчи: Хуршид Мирзахмедов

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz

ООО Тадқиқот город Ташкент,

улица Амира Темура пр.1, дом-2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz

Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC The city of Tashkent,

Amir Temur Street pr.1, House 2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz

Phone: (+998-94) 404-0000

NAVOIY NASRI VA NAZMI NAFOSATI

1.	Muslihiddin Muhiddinov AMIR XUSRAV DEHLAVIY VA ALISHER NAVOIY “XAMSA”LARINING BIRINCHI DOSTONLARIDA SO‘FIYLAR AXLOQIY QIYOFASINING QIYOSIY TALQINI.....	9
2.	Abdurrahman GÜZEL KAYGUSUZ ABDAL’IN BİLİNMEYEN ÇAĞATAYCA BİR GAZELİ.....	20
3.	Dilorom SALOHİY ALISHER NAVOIY IJODINING BADIY MOHIYATI HAQIDA MUMTOZ TADQIQOT.....	29
4.	Usmon QOBILOV ALISHER NAVOIY “XAMSA”SINING XX ASR BOSHLARIDAGI ILMIY TALQINIGA DOIR.....	35
5.	Sirojiddin XO‘JAQULOV O‘ZBEK ADABIYOTIDA BAZMU RAZM YOKI HAYOT VA SHODLIK MANZUMASI BORASIDA MUHIM TADQIQOT.....	47
6.	Dilnavoz YUSUPOVA ALISHER NAVOIYNING HIKMAT ILMIDAGI USMONLI IZDOSHI.....	54
7.	Mubarak ATANIYAZOVA “FAVOYID UL-KIBAR” DEVONIDA KEKSALIK SIMFONIYASI.....	65
8.	Badea MUHIDDINOVA ROSSIYA NAVOIYSHUNOSLIGIDA ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODINING TADQIQI.....	79
9.	Atilla Nazim o‘g‘li SULAYMANLI ERKIN VOHIDOVNING NAVOIY POETIKASIGA INTERPRETATSION YONDASHUVI (“G‘azal sehri” turkumida besh g‘azalning poetik-falsafiy talqini).....	85
10.	Diyora ABDUJALILOVA ALISHER NAVOIYNING “HAYRAT UL-ABROR” VA YAHYOBAY TOSHLIJALINING “GULSHAN UL-ANVOR” DOSTONLARIDA POETIK ARXITEKTONIKA.....	91
11.	Dilrabo NAZAROVA TEMURIYLAR DAVRIDA XAMSANAVISLIK.....	98

NAVOIY VA TILSHUNOSLIK MASALALARI

12.	Kemal Yavuz ATAMAN ALİ ŞİR NEVÂÎ’NİN TÜRK DİLİ VE HALKIN DİLİ TERCİHİNİN KURANÎ TEMELLERİ.....	103
13.	Zokir BAYNAZAROV ETNONIMLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI VA ULARNING TARIXIY LISONIY MANZARADAGI O‘RNI (<i>Alisher Navoiy asarlari misolida</i>).....	112

NAVOIYSHUNOSLIKKA BAXSHIDA UMR

14.	Aftondil ERKINOV G‘ARB VA SHARQ: IBODULLA MIRZAYEVNING Y.E.BERTELS ILMIY MEROSI TARJIMALARI MASALASI.....	119
15.	Olimjon DAVLATOV HAZRAT NAVOIY ZIKR QILGAN TERMIZLIK AVLIYOLAR.....	126

16. Abdurayim TUROBOV	
SO‘Z VA MA‘NO XIZMATIDAGI OLIM (<i>professor Ibodulla Kamolovich Mirzayev</i> <i>tavalludining 80 yilligiga</i>).....	131
17. Axadjon MUHAMMADIYEV	
PROFESSOR I.K. MIRZAYEV ILMIY MAKTABI: MILLIY POYDEVOR VA JAHON FILOLOGIK TAFAKKURI INTEGRATSIYASI.....	137
18. Roxila RUZMANOVA	
FILOLOGIK TA‘LIM FIDOYISI.....	141
19. Ma‘mura NARZIYEVA	
O‘ZBEK LINGVOPOETIKASINING ILMIY-NAZARIY ASOSCHISI: ILMIY MEROS VA TADQIQ TAMOYILLARI.....	146

NAVOIY NASRI VA NAZMI NAFOSATI

Muslihiddin MUHIDDINOV

Filologiya fanlari doktori, professor

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti

Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti, O'zbekiston

AMIR XUSRAV DEHLAVIY VA ALISHER NAVOIY "XAMSA"LARINING BIRINCHI DOSTONLARIDA SO'FIYLAR AXLOQIY QIYOFASINING QIYOSIY TALQINI

For citation: Muhiddinov Muslihiddin. A COMPARATIVE INTERPRETATION OF THE MORAL PORTRAIT OF SUFIS IN THE FIRST EPICS OF AMIR KHUSRAU DEHLAVI AND ALISHER NAVOI'S KHAMASAS. *Alisher Navoi*. 2026, sp. issue.

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.23324779>

ANNOTATSIYA

Maqolada Amir Xusrav Dehlaviyning "Matla' ul-anvor" va Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostonlarida valiy va so'fiy obrazlarining badiiy-falsafiy talqini qiyosiy o'rganiladi. Tadqiqda Nizomiddin Avliyo, Bahouddin Naqshband va Abdurahmon Jomiy obrazlari, shuningdek, chin so'fiy hamda riyokor shayx timsollarining yaratilish tamoyillariga e'tibor qaratildi. Tahlil jarayonida Xusrav Dehlaviyda Nizomiddin Avliyo bevosita pir, ruhiy rahbar va komil inson sifatida ulug'lanadi; Navoiyda esa Bahouddin Naqshband va Jomiy timsollari orqali komillik, poklik, kamtarlik va ilohiy muhabbat g'oyalari ifodalanadi. Har ikki ijodkor so'fiylikni tashqi ko'rinish emas, balki axloqiy poklanish va nafsni yengish bilan bog'laydi. Shu bilan birga, Xusrav Dehlaviy tasavvufiy odob va tarkidunyochilik masalasini bevosita muhokama qilsa, Navoiy riyokor shayx obrazini hajviy-satirik vositalar orqali fosh etadi. Tadqiqot natijasida "Xamsa" an'anasida komil inson g'oyasining izchil rivojlanishi hamda so'fiy obrazining badiiy-falsafiy vazifasi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: Amir Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy, "Matla' ul-anvor", "Hayrat ul-abror", tasavvuf, so'fiy, valiy, Nizomiddin Avliyo, Bahouddin Naqshband, Abdurahmon Jomiy, komil inson, riyokor shayx, "Xamsa".

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРАВСТВЕННОГО ОБЛИКА СУФИЕВ В ПЕРВЫХ ПОЭМАХ «ХАМСЫ» АМИРА ХОСРОВА ДЕХЛЕВИ И АЛИШЕРА НАВОИ

Муслихиддин МУХИДДИНОВ

Доктор филологических наук, профессор

Самаркандский государственный университет

имени Шарофа Рашидова

Институт языков и культуры народов

Центральной Азии, Узбекистан

АННОТАЦИЯ

В статье в сравнительно-типологическом аспекте рассматривается художественно-философская интерпретация образов вали и суфия в поэмах Амира Хусрава Дехлеви «Матлаъ ул-анвор» и Алишера Навои «Хайрат ул-аброр». Особое внимание уделяется образам Низамиддина Авлия, Бахауддина Накшбанда и Абдурахмана Джамии, а также противопоставлению истинного суфия и лицемерного шейха. Анализ показывает, что у Хусрава Низамиддин Авлия представлен как непосредственный духовный наставник, пир и образец совершенного человека. У Навои через образы Бахауддина Накшбанда и Джамии раскрываются идеи духовной чистоты, смирения, нравственного совершенства и божественной любви. Оба поэта связывают истинное суфийское состояние не с внешними признаками, а с нравственным очищением и преодолением страстей. При этом Хусрав непосредственно рассматривает нормы суфийской этики и отрешение от мирского, тогда как Навои особенно выразительно разоблачает лицемерных шейхов средствами сатиры. Делается вывод о последовательном развитии идеи совершенного человека в традиции «Хамсы» и о важной этической, философской и эстетической функции суфийских образов.

Ключевые слова: Амир Хусрав Дехлеви, Алишер Навои, «Матлаъ ул-анвор», «Хайрат ул-аброр», суфизм, суфий, вали, Низамиддин Авлия, Бахауддин Накшбанд, Абдурахман Джамии, совершенный человек, лицемерный шейх, «Хамса».

A COMPARATIVE INTERPRETATION OF THE MORAL PORTRAIT OF SUFIS IN THE FIRST EPICS OF AMIR KHUSRAU DEHLAVI AND ALISHER NAVOI'S KHAMASAS

Muslihiddin MUHIDDINOV

Doctor of Philological Sciences, Professor
Samarkand State University named after Sharof Rashidov
Institute of Languages and Cultures
Council of the Peoples of Central Asia, Uzbekistan

ABSTRACT

This article comparatively examines the artistic and philosophical representation of saints (awliya) and Sufis in Amir Khusrau Dehlavi's "Matla' ul-Anwar" and Alisher Navoi's "Hayrat ul-Abror". Particular attention is paid to the images of Nizamuddin Awliya, Bahauddin Naqshband and Abdurahman Jami, as well as to the contrast between the genuine Sufi and the hypocritical shaykh. The analysis demonstrates that Nizamuddin Awliya is presented by Khusrau as a living spiritual master, guide and model of perfection, whereas Navoi constructs the images of Bahauddin Naqshband and Jami as embodiments of purity, humility, spiritual maturity and divine love. Both poets reject the reduction of Sufism to external appearance and associate true spirituality with moral purification and overcoming the lower self. Khusrau gives greater emphasis to Sufi ethics, asceticism and renunciation of worldly attachment, while Navoi develops a sharper satirical representation of hypocritical shaykhs. The study concludes that the ideal of the perfect human being develops consistently within the Khamsa tradition and that the Sufi image performs an important ethical, philosophical and aesthetic function.

Keywords: Amir Khusrau Dehlavi, Alisher Navoi, "Matla' ul-Anwar", "Hayrat ul-Abror", Sufism, Sufi, saint, Nizamuddin Awliya, Bahauddin Naqshband, Abdurahman Jami, perfect human, hypocritical shaykh, Khamsa.

Kirish. "Xamsa"larning birinchi dostonlari axloqiy-ta'limiy, tarbiyaviy va tasavvufiy ahamiyat kasb etib, Amir Xusrav Dehlaviyning "Matla' ul-anvor" dostonida Payg'ambar na'tidan so'ng Nizomiddin Avliyoga bag'ishlangan bob keladi. Bu quyidagi mantiqqa asoslangan: avval Xoliqi olam hamdi, olamlar Egasini idrok etish, keyin koinot sarvari Rasululloh sifatlarini bajo keltirish, so'ngra o'z piri murshidiga sadoqatini izhor etish, ya'ni Xudo – Nabi – Vali – oddiy odamlar. Nizomiddin Avliyo – tarixiy shaxs, shoirning yoshi va martabasi ulug' zamondoshi, Hindistonda

keng tarqalgan “Chishtiya” silsilasining ko‘zga ko‘ringan vakillaridan [Shomuhamedov, 1984: 102–111]. Xusrav bu valiy insonni juda hurmat qilgan va qattiq sevgan. Shayx Nizomiddin uning uchun piri murshid, ruhoniylar rahbar va aziz, sirdosh yor hisoblangan. O‘z navbatida, Shayx Nizomiddin Avliyo ham Amir Xusravni hurmat qilib, uning iste’dodini, pok qalbini yuksak qadrlagan, unga mehr qo‘ygan edi. Nizomiddin Avliyo Amir Xusravga ehtiromini bildirish uchun degan ekan: “Umid qilamanki, mahshar kuni shu turkbachcha so‘zlarining siynasi bilan meni afv eturlar” [Davlatshoh Samarqandiy, 1981: 87].

Asosiy qism. Amir Xusrav Shayx Nizomiddinni “daryoyi abror” (poklik, valiylik daryosi), saxovat buluti, irfon ilmining orifi deb madh etadi. Shunday odamga murid bo‘lganidan faxrlanadi. Pirsiz maqsadga erishib bo‘lmaydi, deb ta’kidlaydi shoir. Ayniqsa, tariqat sohasida rahnamo zarur. Amir Xusrav e’tirof etishicha, undagi so‘fiyona – orifona ma’nolar xazinasi piri Nizomiddin Avliyodandir.

Инки маро ҳаст ба хотир дарун,

Нақди маоний зи ниҳоят бурун.

Не зи худ ин мулки абад ёфтам,

К-аз назари мунъими худ ёфтам.

(Mening xotiramdagi behisob maoniy g‘aroyibliklarini men o‘z-o‘zimdand paydo qilgan emasman, balki ustozimdand – ne‘mat egasidan olganman) [Dehlaviy, 1975: 33].

Shayx valiylikda nom qozongan, sultonlar undand madad so‘raydilar, o‘zi esa ikki olamni tark etgan taqvodor kishi. Xudo bu zotga g‘ayb asrorini bilish qobiliyatini ato etgan. Ammo bu martabaga hazrati Payg‘ambar ortidand ergashib, islom shariatiga izchil rioya qilib erishgandir:

Роҳраве, к-ў ба тариқи сафо,

Рафта қадам бар қадами Мустафо.

Сийрати маймунаи бад-ин парварӣ,

Нусхаи дебоҷаи паиғамбарӣ,

Чун дами илҳом зада коми ӯ,

Нойиби ваҳй омада илҳоми ӯ.

(U shunday yo‘lovchiki, safo yo‘lidan qadam-baqadam Mustafod ortidand bordi. Payg‘ambar tarbiyasini olgan go‘zal, baxtiyor siyrati payg‘ambarlik debochasining nusxasiga aylandi. Uning og‘zi ilhomdand so‘z ochgandand, bu ilhom payg‘ambarlik vahyining o‘rinbosari sifatida yuzaga chiqadi) [Dehlaviy, 1975: 34]. Demak, valiylik, Amir Xusrav nazdida, nabiylarning davomi, aniqroq aytgandand, valiylik nabiylarning vorislari sifatida tasavvur qilinadi, chunki valiylikdand ham vahiy – ilhom hodisasi ro‘y berib turadi.

Nizomiddin Avliyo osmond ishlaridand xabardor, goh maloikadand, goh Arshdand so‘z ochadi. Qo‘lini duoga ochsa, osmondand nur yog‘iladi. Uning duosi ijobat bo‘ladigand, karomatlari yuz beradigand zot sifatida tasvirlanadi. Shoir o‘z piri siymosida Haq ma‘rifatini ko‘radi:

Ҳар чи ҳақ маърифати ин фан аст,

Жумлаи ҳақ маърифатаи равшан аст.

(Bu fan – tasavvuf ilmining asosida qancha ma‘rifat bo‘lsa, Haq ma‘rifati bo‘lib, unda ravshan ko‘rinadi) [Dehlaviy, 1975: 36].

Nizomiddin Avliyo nazarida ijtimoiy-tabaqaviy farqlar muhim emas, u shohni ham, gadoni ham birday qabul qiladi. U kishilar ruhini qayta tiriltirib, abadiyatga daxldor etuvchidir:

Дар назари ӯ зи гадову мулк,

Дур шуда бечода ба сулуки сулук.

Бар дари ӯ ҳар ки иродат намуд,

Зиндаи ҷовид шуд, ар мурда буд.

Қуввати ӯ бурда зи мо фавтро,

Тофта дасти малакул мавтро.

(Uning nazarida shoh-u gado orasida farq yo‘q, shoh ham, gado ham birday suluk maqomini bosib o‘tishi kerak. Uning eshigida kimki irodat – muridlik istab kelsa, bunday odam agar o‘lgand bo‘lsa, abadiy tirik bo‘lib qoladi. Uning quvvati bizdand o‘limni uzoqlashtiradi, u Azroilning qo‘lini burdi) [Dehlaviy, 1975: 36]. Demak, shayx shohga alohida, kambag‘alga alohida muomala qilmagand,

mansab-amalga qarab munosabatda bo'lmagan. Ikkinchidan, Nizomiddin Avliyoda shohlar va mulkdorlarga nisbatan salbiy munosabat ham yo'q.

Nizomiddin Avliyoning nafasi zo'r bo'lgan, Amir Xusravning tasvirlashicha, uning muborak nafasi kofirni musulmon qiladi, balo-ofatlarni daf etadi. U dili bemorlarga hoziq tabib, gumroh kimsalarga yo'lni yorituvchi chiroqdir. U – ozod, dunyodan, shohlik tojidan ozod bir inson, qalbi pok-u musaffo zot. Amir Xusravning mana bu baytlari ham shu jihatdan muhim:

*Зи афсари шоҳон кулаҳи ў фараҳ,
Бар кулаҳаи «ҳо-и ҳуваллоҳ» ғираҳ,
Ў шаҳу аз мулк ба сомони хеш,
Дода валоят ба ғуломони хеш.*

(Uning kulohi shohlar tojidan xoli, uning kulohida “huvalloh” so'zining “h” harfi zaynlangan, ya'ni bosh kiyimi “huvalloh” so'zining “h” harfiga o'xshaydi. U shohlar va o'z tartib-qoidalariga asoslangan saltanatini qo'lga kiritgan) [Dehlaviy, 1975: 37].

Shoir ulug' ehtirom bilan o'zini Nizomiddin Avliyoning g'ulomi – quli deb tilga oladi. Quyidagi satrlar mazmuniga qaraganda, “Matla' ul-anvor” yozilganda Shayx Nizomiddin Avliyo hali tirik bo'lgan:

*Дор худоё, ба ризойи худоаш,
Хос карам кун ба лиқойи худоаш.
Чун диҳӣ аз нури муродаш нишон,
Партави он бар дили Хусрав фишон.*

(Ey Xudo, uni o'z rizoying bilan asra, unga munosib – loyiq xos hurmat ko'rsatgin. Murod-maqsaadi nuridan nishona ko'rsatsang, uning bir uchqunini Xusrav qalbiga sol) [Dehlaviy, 1975: 37].

“Hayrat ul-abror” dostonida ham valiy zotga bag'ishlangan bob bor. Biz hazrati Bahouddin Naqshband haqidagi bobni nazarda tutaymiz. Lekin shunisi borki, boblarning joylashish tartibida farq mavjud. Amir Xusravda, aytib o'tilganidek, Payg'ambar na'tlaridan keyin Nizomiddin Avliyo madhiga bag'ishlangan bob keltirilgan. Alisher Navoiy esa Payg'ambarga bag'ishlangan na'tlardan keyin Nizomiy Ganjaviy va Amir Xusravga bir bob, Abdurahmon Jomiyga alohida bir bob ajratib, ularning dostonnavislikdagi mahoratini ta'riflaydi. Bu boblardan keyin so'z haqida ikki bob keltirib, adabiy-estetik qarashlarini bayon etadi. Ya'ni hamdu na't ortidan adabiy an'anaga munosabat keladi. Hazrati Bahouddin Naqshband bobi Husayn Boyqaro bag'ishlovi, ko'ngil haqidagi bob va uch “Hayrat”dan so'ng kelgan. Buning boisi shuki, Navoiy valiylikni nabiylar bilan bevosita bog'lagan emas, uning nazarida shayx-u avliyolar nabiylarning noibi bo'la olmaydilar. Shu qarash bois bo'lsa kerak, o'zbek shoiri hamdu na'tdan keyin asarning yozilish sababi, ustoz-salaflariga munosabatini izhor etib, keyin dostonning asosiy mavzusi bo'lgan tasavvufga o'tgan. “Hayrat”lar – bu tasavvufiy g'oyalarni ifodalovchi boblar. Tasavvufga muvofiq holda Bahouddin Naqshbandga bag'ishlangan bob keltiriladi. Qayd etish o'rinliki, Nizomiddin Avliyo, birinchidan, Amir Xusravning bevosita qo'l bergan piri, ikkinchidan, zamondoshi; Bahouddin Naqshband esa Navoiy uchun “Naqshbandiya” silsilasi asoschisi – ruhiy murabbiy, bevosita qo'l bergan piri emas.

Navoiyning bevosita qo'l bergan piri, biz bilamizki, Abdurahmon Jomiydir. Ammo Naqshband va uning ta'limoti Navoiy ijodida chuqur iz qoldirgan. Olimlarimiz o'z tadqiqotlarida buni isbotladilar. Bu yerda Chishtiya va Naqshbandiya silsilalari, Nizomiddin Avliyo va Bahouddin Balogardon ta'limoti o'rtasidagi farqlarga to'xtalmoqchi emasmiz. Bizni qiziqtirgan narsa – shoirning avliyo insonlarga munosabatidir. Shu nuqtayi nazardan qaraydigan bo'lsak, “Hayrat ul-abror”dagi Xoja Bahouddinga bag'ishlangan bob alohida ahamiyatga ega adabiy fakt deb qarashga arziydi. Chunki Alisher Navoiyning boshqa asarlarida ham Hazrati Naqshband haqida fikrlari bor, lekin bu bobda u silsila asoschisi haqida keng to'xtalib, uning mavqei va salohiyati, qarashlari – maslagini bayon etishga muvaffaq bo'ladi.

Navoiy hazrati Bahouddinning ulviy martabasi, tariqatdagi xizmatlari haqida yozar ekan, “naqsh” so'zining ko'p ma'noliligidan foydalanib, zanjirli so'z o'yinini hosil qiladi – ajoyib tasvir yaratadi. Ma'lum bo'lishicha, “naqsh” so'zi bir necha ma'noga ega ekan. Birinchidan, Navoiy “naqsh” deganda dunyoni, “naqqosh” deganda esa Xoliqi olamni ko'zda tutadi:

Хожаки, наққош сипеҳри баланд,

*Бўлғали ҳар сафҳасига нақшбанд,
Айлади авроқ мунаққаш баче,
Нақш рақам айлади дилкаш баче.*

Shunday qilib, dunyo ashyolari, go‘zal hayot, falaklar – barchasi Alloh, ya’ni Naqqoshi azalning naqsh va suratlari. Shu kabi nabilar va valiyalar ko‘nglidagi limmo-lim ilm ham Allohning naqshidir. Jumladan, Bahouddindagi valiylik qobiliyati, ilohiy iste’dod Tangri ne’mati natijasidir. Bahouddinning “naqshband”ligi ilohiy naqshbandlikning inson zotiga zuhuri. Bahouddin ko‘ngillarga ilohiy ishq naqshini, fano va faqrlik naqshini soladi. Bu zotning qalbida dunyo – g‘ayr naqshi yo‘q, uning qalbi shunday tozaki, unda faqat Alloh surati namoyon. Zikr orqali ko‘ngillarni Alloh ismi va sifatleri bilan to‘ldirgan. Bahouddin ilm-u donish, karomat-u valiylikda tengi yo‘q bir zot:

*Улки бу офоқ ичида тоқ эрур.
Тоқ неким, муришиди офоқ эрур.
Чархи нигун дарғаҳида хок рўб,
Балки жабини била хошок рўб.
Юз қурбон қуллугига шоҳлар,
Базмида беҳуд ўлуб огоҳлар.*

Albatta, bu shoirona, baland pardali tavsiflar. Lekin shunday bo‘lsa ham, bu baland ruh Navoiyning hazrati Bahouddinga ehtirom-e’tiqodini ko‘rsatadi, ul zotning sharafi buyukligini ta’kidlash orqali tasavvuf g‘oyalarining, so‘fiylar e’tiqodining buyukligi ta’kidlanadi [Navoiy, 2012: 49]. Bahouddinning suhbatlarida beymon iymon topadi, iymoni sustlarning iymoni mustahkamlanadi, u balolarni qaytaruvchi, ruh olamini sayr etib, mujda keltiruvchi, shayx asrorini kashf etuvchi inson. U shohlarga emas, shohlar unga qulluq qiladilar, lekin Bahouddin uchun shoh-u gado barobar:

*Ҳақ сўзини элга қилурда адо,
Тенг кўрунуб олида шоҳу гадо.* [Navoiy, 2012: 49]

O‘zigina emas, xalifa-shogirdlari ham olam eliga rahnamo. Naqshband tijorat bilan shug‘ullanib, safarlar qilgan bo‘lsa ham, ammo “yuklarida tuhfat naqd-i fano”. Bob oxirida Alisher Navoiy Naqshbandiya tariqatining yirik namoyandalaridan biri Xoja Ubaydulloh – Xoja Ahrori Vali nomini ham tilga olib o‘tadi. Bahouddin Navoiy nazarida poklik va ruhiy-ma’naviy kamolot timsoli, ezgulikka hidoyat etuvchi rahbar, har qanday sharoitda haq so‘zni aytuvchi, shohlar va sultonlardan yuqori turadigan, Tangri va Payg‘ambar ishini bandalar orasida joriy etadigan zot. Yurtning obodligi, osoyishtaligini shoir shunday valiyarning sharofatidan deb biladi. Naqshband hazratlari yurtlarning qo‘riqchisi, sultonlar uzra sulton:

*Мулки жаҳон мазраи деҳқони ул,
Балки жаҳон мулки нигаҳбони ул,
Йўққи мамоликка нигаҳбон ўлуб,
Барча салотин уза султон ўлуб.* [Navoiy, 2012: 49]

Shuni aytish kerakki, Alisher Navoiyning hazrati Jomiyga bag‘ishlangan baytlari ham pirga bo‘lgan mehr-muhabbatini ifoda etadi. Jomiy Navoiy uchun ham pir, ham iste’dod ilhomchisi – ustoz-i suxan. “Hayrat ul-abror”da Abdurahmon Jomiy haqidagi bobda shu ikki jihat birga ifodalangan. Masalan, quyidagi satrlar Jomiyning buyuk so‘fiy piri murshidligiga ishoradir:

*Қайси жаҳон, олами кубро дегил,
Қудрати Оллоҳу таоло дегил.
Хирқа анинг жисмида қаптон бўлуб,
Қаптони тан, жисми анинг жон бўлуб.
Хирқа била топмагани ихтисос,
Танни риё тунидин этмак халос.
Чунки таважжуҳда қуйи солса фарқ,
Сойири равишан равиш андоққи барқ*

Demak, Jomiy garchi shayxlar kabi xirqa (maxsus so‘fiyona qabo tun) kiymasa ham, lekin unda valiylikning, so‘fiylikning barcha belgilari mujassam. Bu odamda Xudoning qudrati mujassam

bo'lgan, u go'yo olami kubro – ilohiy olamning yerdagi ifodasidir. Boshini tavajjuh – tafakkurga egganda, o'n sakkiz ming olamni sayr qilib chiqadi. Mana bu baytdagi ma'no esa Jomiy bilan Bahouddin Naqshband o'rtasidagi munosabat salohiyat va martabadagina emas, balki axloq va ravishda ham o'xshashlik borligini ko'rsatib turadi:

Файзи задову шах аро мунташир,

Хизматига шоҳу гадо муфтахир.

Ya'ni, shoh-u gado unga barobar bo'lib, xizmatiga kelish, nafasidan bahra olishdan faxrlanib yuradilar. Jomiy Navoiy uchun hayotdagi komil inson edi [Navoiy, 2012: 31].

Amir Xusrav Dehlaviyning “Matla’ ul-anvor” va Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” asarlarida so'fiylarning axloqiy sifatlarini muhokama etuvchi boblar ham bor. Amir Xusravda bu bob asarning oltinchi “maqolati” bo'lib, “Dar shukri so'fiyona sofihush va shakarla'l nushoni azraqpush va gomguzorii peshqadamoni xutvatin qad vasl, va giriftori poy dar gil mondagonii “tiynat kalhimon fil vahal” va sarzanashi dog'doroni “fa tuqavo biha jiboh” va sarafrozii hukmdoroni tarki masivalloh” [Dehlaviy, 1975: 152] (musaffo aqlli va shakar-nush etuvchi ko'k kiyimli so'fiylar shukrida, vaslga intiluvchi bardosh qadamlar shiddati va oyog'i loyda qolganlar – “loyda qolgan eshak tiynat”lar giriftorligi, ya'ni dunyoni tark etuvchilarning sarafrozligi haqida) degan uzun sarlavha bilan keltirilgan. Sarlavhaning o'zidayoq bobda ikki toifa so'fiylar haqida so'z borishi anglashiladi.

Alisher Navoiy dostonida ham shunday usul qo'llanilgan. “Hayrat ul-abror”da bu masala “to'rtinchi maqolat”da bayon etiladi. “Maqolat”ning sarlavhasi shunday: “Riyoyi xirqa pushlar sudukidakim, o'z qoshlarida xirqai talbislariga haqiqiy libos durur va haqoyiqu maoriflari avomga libosat. Va haqiqiy bodanushlar ravishidakim, xirqai vujudlari fano ilgi zo'ridin chok durur va Masihodek joyabaxsh nafaslari ruhi muqaddas kabi pok va mahalli tavoflari sohati aflok” [Navoiy, 2012: 63].

Ma'lum bo'ldiki, Alisher Navoiy ham faqat “riyoyi xirqa pushlar”, ya'ni so'fiylikdan obro'e'tibor, shaxsiy manfaat ko'zlaydigan shayxlar haqida emas, balki chin so'fiylar haqida ham to'xtalib o'tgan. Boshqacha aytganda, ikki xil axloqli so'fiylarni qiyoslagan. Ammo Navoiy Amir Xusravdan farqli o'laroq, avval “riyoyi” shayxlarning salbiy sifatlarini tanqid qilib, keyin haqiqiy so'fiylik xislatlarini bayon etadi. Amir Xusrav esa avval fonivash chin so'fiylar ta'rifini keltirib, keyin yomon xulq-atvorli shayxlar, so'fiylar mazammatiga o'tadi. Haqiqiy so'fiy hazrat Navoiy nazarida, avvalo, dunyo va uning moliga e'tibor qilmaydigan, aniqrog'i, mol-u mulkdan musta'fo bo'lgan odamdir. U xirqasini obro', manmanlik uchun kiymaydi, turli tovlanib, kishilarni aldamaydi, aksincha, xirqani ham, masjid-u xonaqohni ham tark etgan iloh oshig'i bo'lgan kishidir. Yaxshi-yomon, bor-u yo'q ular uchun ahamiyatsiz bo'lib qoladi. Ikki dunyo ular uchun bir xaschalikka ham qimmatga ega emas, chunki bunday oshiq, pokdil so'fiylar faqat Tangri yodi bilan yashab, o'zliklaridan ham kechganlar. Ularning ko'nglida Xudodan boshqa hech narsa yo'q, ko'ngillari – Xudo jamoli aks etgan ko'zgu misolidir. Masalan, shoir bunday yozadi:

Ким қилибон икки жаҳон таркини,

Икки жаҳон демаки, жон таркини...

Елга бериб дафтари солусни,

Ўтга солиб хирқаи номусни.

Масжиду майхона анга боқмайин,

Дайр била каъба сори боқмайин.

Силкибон эл яхши-ёмонига енг,

Англаб улус йўқию борини тенг.

Жону жаҳонни кўрибон хокча,

Кавну макон нақдини хошокча. [Navoiy, 2012: 65]

Ular uchun haqiqiy borliq – Tangri taolo olami, Tangrining o'zi, abadiy nuridir. Qolgan narsalar esa foniy – o'tkinchi. Ular o'z qalbilarida iloh jamolini mushohada etadilar, ko'ngillari shunchalik musaffoki, olam ashyolarida ham iloh qudratini ko'radilar.

Эй, кўнгул, ул элга жаҳонлар фидо,

Дема жаҳонлар, деки жонлар фидо. [Navoiy, 2012: 65]

Amir Xusrav tasvirida ham so'fiy oliy ilohiy sifatlarga ega, karomatli, valiy, pok insondir:

*Эй қадам андар раҳи мардон зада,
 Хафт дари гунбади гардон зада.
 Бар наравӣ як қадам аз ҷойи хеш,
 То наниҳӣ бар сари худ пойи хеш.
 Хок шав аз бори лағад чун гиёҳ.
 Б-у ки расий бар фалаки кибриё.*

(Ey eronlar yo‘liga qadam qo‘ygan kishi, sen aylanib turuvchi falakning yetti eshigini qoqyapsan, ammo agar o‘zingning boshingga qadam qo‘ymasang, bir qadam ham bu yo‘lda olg‘a siljiy olmaysan. Tepki ostida giyohday tuproqqa aylanib ezil, shoyadki, ulug‘lik falagiga yetsang) [Dehlaviy, 1975: 152].

Shunday qilib, Navoiy to‘g‘ridan-to‘g‘ri so‘fiylikning oliy xislatini bayon etib, “so‘fiy qanday odam bo‘lishi kerak?” degan savolga javob qaytargan bo‘lsa, Amir Xusrav so‘fiylik shartlari, odobi haqida fikr yuritadi. Hind shoiri nazarida, so‘fiylik yo‘liga kirgan odam birinchi galda o‘z manmanligi, insoniy va nafsiiy hirs-u hiylalarini yengishi, tuproq sifat xoksor-u kamtarin bo‘lishi lozim. Ulug‘lik – xoksorlik orqali qo‘lga kiritiladigan xazina. So‘fiy martabada Jabroilga teng, Xizr – uning yo‘lboshchisi, u – orif, u – valiy, u – mo‘jizakor.

Xusrav Dehlaviy so‘fiylik siyrati xususida gapirar ekan, muhim masalalardan biri – taqvo va mayxo‘rlik ustida keng to‘xtalgan (Navoiy bu masalani boshqa munosabat bilan ko‘targan). Amir Xusravning yozishicha, ilohiy maydan mast-u sarxush, “pashmina-push oriflar” bor, ular, albatta, quruq zohiddan ko‘ra afzal. Lekin mayxo‘rlikka ruju qo‘ygan orif ham orif sanalmaydi. Zohidlar taqvoda o‘zlarini yagona hisoblab, darajalarini osmon – falak qadar deb biladilar. Ammo ular yanglishadilar, chunki Tangri taolo oldida valiylarning martabasi ulug‘dir:

*Нури ҷаҳон аз қадами авлиёст,
 Ҷони назар дар ҷасади тўтиёст.
 Марди ба пашмина дарун кам мадон,
 К-ўст ҷаҳоне таҳи мўйе ниҳон.*

(Jahonning nuri avliyolar qadamidadir, nazar joni to‘tiyoning jasadidadir. Tun kiyim ichida turgan erni kam hisoblama, chunki u tun ostida yashiringan jahondir) [Dehlaviy, 1975: 154–155].

Ko‘rinishda odamlar bir xil: qad-qomat, ko‘z-u qosh, qo‘l-oyoq. Ammo zohiran o‘xshash bo‘lgan narsalar ham o‘z mohiyati jihatidan bir darajada emas. Makka – dunyodagi shaharlarga o‘xshash bir shahar, lekin olam ahlining qiblasi. Ulug‘ insonlarni tanish uchun ularning tashqi ko‘rinishiga emas, suhbatiga, so‘ziga, amaliga e‘tibor berish kerak. So‘fiylar garchi chumoliday bo‘lib ko‘rinsalar-da, ammo Sulaymon martabasidagi farishta tabiatli odamlardirlar:

*Ин ҷама мардон, ки малойик паранд,
 Мўр намояду Сулаймон фаранд.*

(Bularning barchasi farishta qanotli kishilardir, chumoli bo‘lib ko‘rinsalar-da, taxt-u baxtlari Sulaymonnikidaydir) [Dehlaviy, 1975: 155].

Ma‘lum bo‘ladiki, so‘fiylik martabasi va ta‘rifida har ikki shoirning qarashlari o‘xshash. So‘fiy Amir Xusravda ham, Navoiyda ham valiy, karomatli inson, favqulodda xislatlarga ega ezgu qalbli kishidir. So‘fiylar ta‘rifida keltirilgan sifat va ta‘riflar Xusrav Dehlaviy asaridagi Nizomiddin Avliyo va Alisher Navoiy asaridagi Bahouddin Naqshbandga bag‘ishlangan boblarda berilgan tasvir-ta‘riflar, fikr-mulohazalardan deyarli farq qilmaydi.

“Matla’ ul-anvor”da so‘fiyga xos bo‘lmagan bir necha nолоyiq sifatlar tilga olinib, ular qattiq tanqid qilinadi. Birinchi sifat, yuqorida qayd etganimizdek, xoksorlik. Bu – so‘fiylikning muhim belgisi. Solik o‘zidagi bashariy sifatlarni tark etmasa, maqsadga erisha olmaydi. Murid shayx tanlaganda ham, avvalo, ana shu jihatlarga e‘tibor qilishi lozim, chunki shayx o‘zi kamtarlik va xoksorlik namunasi bo‘lmasa, murid unga ergasha olmaydi. Amir Xusrav ta‘kidlab yozadi:

*Қибла макун пири хароботро,
 То ба харобӣ набарад зотро.*

(Agar zoti xarob bo‘lishga moyil bo‘lmasa, xarobot piri bo‘lsa ham unga sig‘inma) [Dehlaviy, 1975: 155].

Xarobot – zohiriy ma'noda ibodatxona, botiniy ma'noda – komil inson huzuri, pir huzuri; piri xarobot – komil inson, shayxi orif. Demak, shayxning o'zi kamtar-u kamso'z, vazmin, ammo bag'oyat latif tabiatli, o'ta halol va zakiy odam bo'lmog'i lozim ekan. Shunday xislatga ega bo'lmagan shayxga muridlar ergashmaydi, uning shayxligiga ham ishonib bo'lmaydi. G'urur, kekkayish – baddaxtlik, butparastlarning ishi, deydi Xusrav Dehlaviy. Chunki mo'minlik – itoat va taslim, kofirlik – isyon va bo'ysunmaslik. Shoir bu fikrni yorqinroq ifodalash maqsadida mana bunday qiyoslarni keltirgan:

*Дар пайи он пир чи пӯйи бафарқ,
К-ӯ бади худ нек намояд ба зарқ.
Марди сияҳнома ба нақшигурур,
Тирагии хеш нигорад ба нур.
Барҳамани бут, ки кунад шарҳи бед,
Тахта сиёҳаш буваду хат сапед.
Бода ва тасбеҳ ба як лаб хатост
Маҷлису меъроҷ ба як шаб хатост.*

(Hiyla-nayrang bilan o'z yomonligini yaxshi qilib ko'rsatuvchi shayx izidan bosh urib nega borasan. G'urur suratli qora nomali kishi o'zining qorong'iligi – zulmatni nur qilib ko'rsatmoqchi bo'ladi. Tol sharhi – rasmini chizaman deguvchi brahmaning taxtasi qora, ammo xati oq. Bir labda ham sharob va ham zikr xato bo'lganiday, bir kechada ham ishrat majlisi ko'rish va ham Me'rojga chiqish xatodir) [Dehlaviy, 1975: 156]. Shunday qilib, ikkinchi yomon xislat – bu munofiqlik, ikkiyuzlamachilik. “Musulmonman” deb kofir ishini qilish, zohiran so'fiy bo'lib ko'rinib, amalda tariqatga zid ishlar bilan shug'ullanish. Gunoh bilan, g'araz bilan bulg'angan toat-ibodat bo'lmaydi. Uchinchi noxush qiliq – so'fiylarning sharobxo'rlicidir. Agar so'fiy sharob ichib, jazavaga berilsa, kashf-u karomatlar qilsa, unga ishonish mumkin emas:

*Сўфий майхора, ки гўяд зи ҳол,
Гар ҳама кашф аст, мадон чуз хаёл.
Аксу хаёле, ки намояд зи май,
Ҳаст басте зиштуру табахтар зи вай,
Сурати пок аз майи раҳшон маҳоҳ,
Сидқ дар оинаи шайтон маҳоҳ.*

(Mayxo'r so'fiy agar hol haqida gapirsa, agar aytgani butkul kashf bo'lsa ham, uni xayoldan boshqa narsa deb o'ylama. Maydan ko'ringan xayol-u tasavvurlar mayning o'zidan ham xunuk va haromroqdir. Ravshan maydan ham yaxshi surat kutma, shayton ko'zgusida sadoqat izlama) [Dehlaviy, 1975: 157]. Mayxo'rlik so'fiyni odamgarchilikdan chiqaradi, deb aytadi hind shoiri.

To'rtinchi yomon xislat – tamagirlilik. So'fiyda zohidlarning tamagirligi bo'lmasligi lozim. So'fiy oltin, kumushni, mol-dunyoni pisand qilmasin. Agar so'fiy qo'liga oltin-kumush tushib qolsa ham, bundan tezda qutulishi shart, ya'ni saxovat bilan boshqa muhtojlarga hadya etsin. Yana bir yomon xislat – riyokorlik. “So'fiyman” deb odamlarni aldab, nayrangbozlik qiluvchi riyokor shayxning maqsadi iloh jamoli emas, u dinini dunyoga sotgan kishidir. Amir Xusrav deydi:

*Оҳ аз ин тоифаи зарқсоз,
Остине кўтаху дасте дароз.
Паими сияҳшон на зи оғаҳиест,
Доми сиёҳ аз пайи даҳ моҳиест.
Зишт бувад сўфию майли зараи
Мўй наҳу кўҳи гарон барсараи...
Даъвии фақру амали зар мудом,
Фақр гар инаст, тиҷорат кадом?*

(Riyokor toifadan dod, yenglari qisqa, ammo qo'llari uzun, qora rangli jun kiyimlari ogohlik – so'fiylik belgisi emas, balki baliqlarni tutish uchun tuzoqdir. So'fiyning oltinga mayli ham, o'zi ham yomon; boshida tuk yo'q, lekin katta tog' – dunyo tog'ining yukini ko'taradi. Faqrlilikni da'vo qiladi, biroq amalda boylik ketidan quvadi, agar faqrlilik shunaqa bo'lsa, tijorat – savdogarlik deb nimaga aytiladi?) [Dehlaviy, 1975: 159].

Bunday riyokorlardan ko‘ra, qimorboz rind afzal, deydi Amir Xusrav, chunki rind “pokboz” kishidir. Oltin oshiği – ilohiy dargoh oshiği bo‘lolmaydi, dunyo g‘amidan qutulgan so‘fiy – so‘fiydir; dunyo g‘amiga o‘ralgan kishi esa so‘fiylikdan chiqadi. Oltin-u javohirni sevuvchi shayxlar butparast brahmanga o‘xshaydilar:

Ин ҳама шайхони хазоинпараст,

Барҳаманонанд – бути зар ба даст.

(Xazinaparast bu shayxlarning barchasi qo‘lida oltin but ko‘tarib turgan brahmanlardir) [Dehlaviy, 1975: 160].

Xullas, Amir Xusrav dunyoparastlik bilan so‘fiylikni qarama-qarshi qo‘yib, tasavvufning tarkidunyochilik g‘oyasini ma‘qullaydi. Bu g‘oya umuman mol-dunyoga hirs tuyg‘usini so‘ndirib, qanoatga chorlashga olib kelar, odamlarni chin so‘fiylar hayot tarzi, e‘tiqodiga hurmat bilan qarashga undar edi. Dunyo shunday og‘ir bir yukki, u balandga parvoz qiluvchi ruh qushining oyog‘idan tortadi, qanotini qayirib, halok etadi. So‘fiy esa bunga yo‘l qo‘ymasligi kerak. Ayni shu g‘oya “Hayrat ul-abror”ning to‘rtinchi maqolatida ham ifodalangan. Ammo Navoiy bu ma’nolarni boshqacha tarzda ifoda etadi. O‘zbek shoirida riyoni fosh qilish g‘azabi shiddatliroq, tanqid zaharxandasi kuchli, hajv darajasi yuqori. Alisher Navoiy riyokor shayxning haqiqiy hajviy timsolini hosil qilgan, hiylagar makkor odamning tashqi qiyofasi va ichki dunyosini hajviy yo‘sinda tasvirlab beradi, kitobxonning nafratini qo‘zg‘atadigan iboralar qo‘llaydi. To‘rtinchi “maqolat” bir yuz besh bayt masnaviydan iborat bo‘lsa, shundan yetmish bayti riyokor shayxlar hajviga bag‘ishlangan bo‘lib, o‘ttiz besh bayti chin so‘fiylar ta‘rifiga bag‘ishlangan. Bu miqdoriy nisbat ham Alisher Navoiy salbiy xislatlarni inkor etishga alohida e‘tibor berganligini ko‘rsatadi, zotan, salbiylikni ochish orqali ijobiylikni qadrlash va tasdiqlash mumkin. Navoiy shunday yo‘l tutgan. Bema‘ni, bemaza shayxlar qiyofasini chizish orqali, birinchidan, o‘z zamonasidagi shunday riyokor kishilarga qarshi kurashgan, ikkinchidan, o‘zining haqiqiy so‘fiylik mazmuni va martabasi borasidagi tushunchalarini bayon etgan. To‘rtinchi “maqolat” quyidagicha boshlanadi:

Эй бўлубон санъат ила хирқа пўш,

Шому саҳар зикр ила солиб хурўш.

Хирқа уза баҳяки ҳар ён чекиб,

Зўҳду риё вуслаларидин тикиб. [Navoiy, 2012: 63]

Navoiy «riyoyi shayx» obrazini yaratar ekan, uch jihatga diqqat qiladi. Birinchisi shuki, shayx ommani aldaydigan darajada “san‘at bilan” tashqi qiyofasini so‘fiyona qilib olgan. To‘ni so‘fiylarnikiday ola-bula, quriq parchalardan tikilgan, qo‘lida hamisha tasbeh, Xudoning nomi tilida, “shom-u Sahar” zikrdan bo‘shamaydi. Harakatlari, so‘zi ham shayxlar kabi viqorli, tariqat odob-qoidalariga mos. Hatto biror bir ohangni, masalan, nay ovozi eshitganda, birdan jazavasi tutib, raqs-u samo‘ga beriladi. Albatta, bunday odamni ko‘rgan kishi: “Ha, ulug‘, karomatli shayx, avliyoyi zamon”, deyishi muqarrar. Ikkinchisi shuki, “riyoyi shayx”ning suhbatdosh muridlari ham o‘ziga o‘xshagan. Yolg‘on, hiyla, makr ularning “san‘ati” – hunariga aylangan. O‘z shayxlarini “Xizr”, “payg‘ambar” deb ovoza tarqatganlar, shayxlarning bema‘ni, botil xayollarini “voqea” – anbiëlar, atoqli muridlar, Payg‘ambar alayhissalomni tushda ko‘rish karomati sifatida tarqatadilar. Xullas, riyo mafkurasi tegirmoni tun-u kun aylanishda. Uchinchi jihat shuki, bu xudnamolik, zohiriy rasm-rusum va amallar, shayxlik “karomatlari” tagida mol-dunyo to‘plash maqsadi yotadi, ya‘ni mansabdor kishilar nazariga tushib, ulardan qimmatbaho tuhfalari, hadyalar olishdir. Navoiy yozadi:

Борчага мақсуд буким аҳли жоҳ,

Кўрсалар ул шайх ила бу хонақоҳ,

Шайхни сажжодаи иршод уза,

Хайлни ҳам зикр ила аврод уза...

Борчаларин аҳли яқин соғиниб,

Ҳол ила ул важдани чин соғиниб.

Зоҳир этиб шайх қошида ниёз,

Фоқаларига бўлубон чорасоз.

То билиб охир ани султони мулк,

Хайли дағо бирла ниғаҳбони мулк.

*Арзи ниёз айлабон ўлгай мурид,
Пояларин ҳар нафас этгай мазид.
Ҳада, туҳаф тортқаю мол ҳам,
Мустағалу кенту севаргол ҳам.* [Navoiy, 2012: 64]

Shunday qilib, “riyoyi” shayxning muddaosi dunyo to‘plash, dunyo ahli diqqatini jalb etish, shayxlar, sultonlardan hadya olish edi. Qisqasi, tariqatni o‘z nafsiga xizmat qildirish bo‘lgan. Vaholanki, so‘fiy to nafsini, tamani tark etmasa, u ilohiyot ishqiga muyassar bo‘lolmaydi. Amir Xusravdan keltirilgan misollarimizda bu ma’no chuqur ifodalangan. Buni Navoiy ham shu maqolat oxirida tasvirlaganini ko‘rdik. Demak, tasavvufda, so‘fiylikda bosh masala – dunyo boyligiga munosabat. Dunyo boyligiga mehr qo‘ygan odam salbiy xislatlarga mahliyo bo‘laveradi, u har qanday muqaddas g‘oyani ham o‘z nopok niyatiga xizmat qildirish mumkin. Navoiy tasvirlagan shayxda shaytoniy xislatlar mujassam, chunki uning ixtiyori shayton qo‘lida, shaytoniy nafs ixtiyorida. Riyokorlik, hiylagarlik ham, makr-yolg‘onni qurol qilib olish, o‘zini turli ko‘yga solish ham – barchasi nafs talabini bajarishdir. U o‘zligidan kecha olgani yo‘q, nafsiy hirs-u havo uni qabih ishlar qilishga, munofiqlikka da‘vat etib turibdi. Amir Xusrav bu g‘oyani qiyoslash orqali ta’sirli qilib bayon etish yo‘lidan borgan bo‘lsa, Alisher Navoiy riyokor kimsa qiyofasini yaratish orqali ifodalamoqchi bo‘lgan. Navoiy tasviriga ko‘ra, “riyoyi” shayxning tasbehi – hiyla-nayrang tuzog‘i, xirqasi – nahs falakining surati, eski sallasi har bir o‘ramida bir firib, hassasi – “hiyla uyiga ustun”, tasbehining ipi – zunnor rishtasi, tish tozalagich misvoki – og‘zining suvi bilan nopok bo‘lgan. Xullas, mana shu tarzda o‘quvchi nafratini qo‘zg‘atuvchi sifatlash, qarshi qo‘yish va o‘xshatish – tashbehlardan mohirona foydalanilgan:

*Турфа соқолин осибон кулгудек,
Эгри ёғоч узра чиқиб учгудек,
Уч кўча ҳам йўқ ишида тўғрилиқ,
Ул тутуб ўғри, бу қилиб ўғрилиқ.
Учку тилаб хайлига баргу наво,
Гар гала минг бўлса, бўлуб нешво.*

Ushbu baytlar orqali hiylagar shayxning masxarali qiyofasini echki o‘yini orqali yaratib beradi: shayxning soqoli tomosha ko‘rsatadigan echki soqoliga o‘xshatilgan. Shoir shayxning o‘zini ham egri tayoq ustida sakrab o‘yin ko‘rsatayotgan echkiday deydi. Ammo shayx echkidan battar, chunki “o‘yinchi echki o‘g‘rini tutsa, shayx o‘zi o‘g‘rilik qiladi”. Echki qo‘y podasiga sarvarlik qilganiday, shayx ham o‘z hayliga rahbarlik qiladi. Ammo u shayx o‘z muridlarini to‘g‘ri do‘zax qa’riga olib boradi. Shunga o‘xshash, shayxning suhbat, samo‘ va majlislari ham riyodan iboratligi jirkanch tarzda ochib berilgan va xulosada bunday hukm chiqarilgan:

*Субхоналлоҳ, бу не нафси лаим,
Нафсни қўйғил, не азоби алим,
Рўзи учун мунча фусунсозлик,
Мансаб учун мунча дағобозлик.
Бу эл эрур борча ямондин-ямон,
Кимки йўқ, андин ямон, андин ямон* [Navoiy, 2012: 64].

Bu mavzu ilmiy adabiyotlarda ancha batafsil o‘rganilgan. Bizning maqsadimiz, birinchidan, Navoiyning riyoyi shayxlar bilan haqiqiy, komil so‘fiylar – ahlullohni qiyoslagani, so‘fiylik sifatlarini qanday baholaganini aniqlash bo‘lsa, ikkinchi tomondan, Navoiy va Amir Xusravning bu masalaga munosabatini bilib olish edi.

Xulosa. Navoiy soxta va haqiqiy so‘fiylarni qiyoslashda salafi Xusrav Dehlaviy yo‘lidan borgan. So‘fiylikni niqob qilib olish, tariqat amaliyotini shaytoniy nafs mayllariga xizmat qildirish har ikki shoirda ham qoralanadi, bu nuqson eng xavfli axloqiy kamchilik deb qaraladi. Navoiy ham, Xusrav ham dunyo va uning davlatiga salbiy munosabatdadir. Ammo bu g‘oya Amir Xusravda yorqinroq ifodalangan. Amir Xusrav dunyoni tark etmay, poklanish va ishq yo‘lida jonbozlik qilish mumkin emas, degan fikrda. Alisher Navoiy bo‘lsa, masalaga inson axloqi nuqtayi nazaridan yondashadi. Inson axloqi qancha pokiza bo‘lsa, u shuncha ilohiyotga yaqinlashib boradi, kamolot kasb etadi. Shu sabab Navoiy riyokor shayxning hajviy qiyofasini quyuq ranglarda, nafratli tarzda

chizgan, masxara usulidan, jonli tashbeh-timssollardan unumli foydalangan. Badiiylik, badiiy bo‘yoqdorlik Alisher Navoiyda ustun. Shoir g‘azab bilan rad etgan sifatlar nafaqat tariqat shayxlari, balki jamiki kasb egalari uchun nomaqbuldir. Umuman, insonni rostlik, to‘g‘rilik sifatleri ulug‘laydi. Buning aksi bo‘lgan sifatlar odam zotini yerga urib, tubanlashtiradi. Afsuski, hayotda hamma vaqt ham shunday emas, firib-nayrang tantana qilgan damlar ham kam emas. Ammo ezgulik, to‘g‘rilik baribir insonning fazilati, ilohiyligini aks ettiradi va oxir-oqibatda g‘olib keladi.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. Alisher Navoiy. TAT: O‘n jildlik / mas‘ul muharrir: S.Rafiddinov. J.6. – T.: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2012. – 812 b.
2. Амир Хусрав Дехлавий. «Матлабул анвор». Составление критического текста и предисловие Тахира Ахмед оглы Магсррамова. Вступительная статья Г. Ю. Алиева. – М: Наука, 1975
3. Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан). – Тошкент: Фафур Ғулом, 1981.
4. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннахр – Ўзбекистон. 2009. – 448 б.
5. Muhiddinov M. Ko‘ngil hayratlari. – Toshkent: Tamaddun, 2021. – 496 b.
6. Мухиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005. – 208 б.
7. Шомухамедов Ш. Одамийлик иншои. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.

ALISHER NAVOIY XALQARO JURNALI

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ АЛИШЕР НАВОИЙ
INTERNATIONAL JOURNAL ALISHER NAVOIY

“ALISHER NAVOIY” XALQARO JURNALINING AXBOROT XATI

“Alisher Navoiy” xalqaro jurnali O‘zbekiston Respublikasi OAK ro‘yxatiga kiritilgan. Shuningdek, Crossref.org tizimiga ham kiritiladi hamda har bir maqolaga DOI raqami beriladi.

MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR:

- Maqola 10-15 sahifa hajmida taqdim etiladi;
- maqolalar o‘zbek, turk, tojik, rus, ingliz, fransuz tillarida qabul qilinadi;
- maqolaning tarkibiy tuzilishi IMRAD formatida rasmiylashtirilishi kerak;
- maqola Times News Roman shriftida, 12 kattalikda, 1 intervalda tayyorlanadi;
- havola(snokalar)lar katta qavsda muallif familiyasi – nashr sanasi – sahifasi [Mo‘minov 2020: 25] shaklida keltiriladi;
- maqola tomonlari chap: 2 sm, o‘ng: 2 sm, yuqori va quyi: 2 sm;
- maqolalar plagiatga qarshi tekshiriladi;
- jurnalning 1 ta sonida muallifning faqat 1 ta maqolasi chop etiladi.

MUROJAAT UCHUN MANZIL:

Tel.: +99891 527 68 22
Telegram ID: +998915276822
E-mail: alishernavoiy2020@mail.ru

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО МЕЖДУНАРОДНОГО ЖУРНАЛА “АЛИШЕР НАВОИЙ”

Международный журнал “Алишер Навои” включен в список ВАК Республики Узбекистан. Он также будет включен в систему Crossref.org, и каждой статье будет присвоен номер DOI.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

- Объем статьи: около 10-15 страниц;
- статьи принимаются на узбекском, турецком, таджикском, русском, английском и французском языках;
- структура статьи должна быть оформлена в формате IMRAD;
- шрифт текста – Times New Roman; размер – 12 пунктов; межстрочный интервал – 1;
- сноски приводятся в квадратных скобках с указанием фамилии автора – года издания – страницы [Мўминов 2020: 25];
- параметры страницы: слева 2 см, справа 2 см, сверху и снизу по 2 см;
- статьи проверяются на плагиат;
- в одном номере журнала публикуется только 1 статья автора.

НАШИ КОНТАКТЫ:

Tel.: +99891 527 68 22
Telegram ID: +998915276822
E-mail: alishernavoiy2020@mail.ru

“ALISHER NAVOI” INTERNATIONAL JOURNAL INFORMATION LETTER

“Alisher Navoi” International Journal is included in the list of HAC of the Republic of Uzbekistan. It will also be included in the Crossref.org system, and each article will be assigned a DOI number.

REQUIREMENTS FOR ARTICLES:

- The article should be presented in 10-15 pages;
- articles are accepted in Uzbek, Turkish, Tajik, Russian, English, French;
- the structure of the article should be in the IMRAD format.
- the article should be prepared in Times New Roman font, 12 sizes, 1 space;
- references are given in parentheses in the form of the author’s name – date of publication - page [Muminov 2020: 25];
- sides of the article left: 2 cm, right: 2 cm, top and bottom: 2 cm;
- articles will be checked against plagiarism.
- only 1 article by the author is published in 1 issue of the journal.

CONTACT ADDRESS:

Phone: +99891 527 68 22
Telegram ID: +998915276822
E-mail: alishernavoiy2020@mail.ru